

2 TEORETICKÁ VÝCHODISKA

Proto že Ti je theorie hudby dosud nejasná, proto ji nemusíš odsuzovat, že nemá ni jádro, ni slupku. Tvůj otec by sotvá se stal skladatelem, kdyby z této theorie byl nepoznal a nestrávil jak jádro tak slupku.

(Bedřich Smetana Zdeňce Smetanové)

2.1 Stav zpracování problematiky

Následující kapitola informuje o stavu zpracování problematiky v oblastech, kterých se práce týká.

2.1.1 Práce o češtině 19. století

Pokud jde o texty věnující se češtině 19. století, náleží mezi ně vedle kompendiálních prací o vývoji češtiny (viz kapitolu 2.2 o dobové jazykové situaci) studie, které se zaměřují na konkrétní jazykový jev nebo aspekt v projevech určitého mluvčího, popř. v určitých typech textů. Např. Miroslav GREPL se zabývá především analýzou jevů syntaktických, z jeho studií věnovaných sledovanému období jmenujme práce *Spojka an ve spisovné češtině první poloviny XIX. století* (1956),² *Vývoj spisovné češtiny za obrození a jazyková theorie* (1958a),³ *K podmínkám diferenciací spojovacích prostředků*

2 GREPL, Miroslav (1956). *Spojka an ve spisovném jazyce první poloviny 19. století*. SPFFBU, A4, s. 45–50.

3 GREPL, Miroslav (1958a). *Vývoj spisovné češtiny za obrození a jazyková theorie*. SPFFBU, A6, s. 74–87.

v obrozenském spisovném jazyce (1958b),⁴ *Předmětový genitiv v jazyce Tylovy prózy* (1960),⁵ *K jazykové výstavbě umělecké prózy třicátých a čtyřicátých let 19. století* (1962).⁶ Zpřesňováním prostředků pro vyjádření okolnostních vztahů se zabýval Milan JELÍNEK, který je mj. autorem studie *Nové nepůvodní předložky v obrozenské češtině* (1958).⁷

S ohledem na jevy, které sledujeme při syntaktickém rozboru Smetanovy korespondence, jsou pro nás podnětné zvláště studie zmíněných autorů týkající se slovosledu, a to *Vývoj slovosledu v Tylově próze* (1959) Miroslava GREPLA⁸ a *Postavení slovesa v obrozenských odborných textech* (1960) a *Postavení atributu v obrozenské odborné literatuře* (1967) Milana JELÍNKY.⁹ Ke zkoumání slovosledné problematiky v daném období přispívá také Eva HOŠNOVÁ textem *Slovesled v dopisech Boženy Němcové* (2007).¹⁰

Na specifika jazyka a stylu Boženy Němcové, zvláště na jevy slovosledné, a to, jakým způsobem byly bez dostatečné znalosti dobového jazyka a jazyka Boženy Němcové korigovány vydavateli jejích děl, upozorňuje svými studiemi *Několik poznámek o jazyce a stylu Boženy Němcové* (1958) a *K jazyku a stylu B. Němcové* (1990) Karel HORÁLEK.¹¹ Prvky lidového jazyka v próze Boženy Němcové zkoumá ve svých studiích *Lidový podklad jazyka v Babičce Boženy Němcové* a *K stylu Národních báchorek a pověstí Boženy Němcové* Bohuslav HAVRÁNEK.¹² Na styl dopisů Boženy Němcové, zejména na jejich větnou stavbu a slovní zásobu, se ve své práci *Sabina – Němcová*

4 GREPL, Miroslav (1958b). K podmínkám diferenciaci spojovacích prostředků v obrozeneckém spisovném jazyce. In: Machek, V. (red.). *Studie ze slovanské jazykovědy: Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka*. Praha: SPN, s. 109–118.

5 GREPL, Miroslav (1960). Předmětový genitiv v jazyce Tylovy prózy. *SPFFBU*, A8, s. 29–40.

6 GREPL, Miroslav (1962). K jazykové výstavbě umělecké prózy třicátých a čtyřicátých let 19. století. *SPFFBU*, řada D9, s. 137–160.

7 JELÍNEK, Milan (1958). Nové nepůvodní předložky v obrozenské češtině. In: Machek, V. (red.). *Studie ze slovanské jazykovědy: Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka*. Praha: SPN, s. 153–171.

8 GREPL, Miroslav (1959). Vývoj slovosledu v Tylově próze. *Slovo a slovesnost*, roč. 20, č. 4, s. 247–260.

9 JELÍNEK, Milan (1960). Postavení slovesa v obrozenských odborných textech. *SPFFBU*, řada A8, s. 19–28.

JELÍNEK, Milan (1967). Postavení atributu v obrozenské odborné literatuře. *SPFFBU*, řada A15, s. 69–84.

10 HOŠNOVÁ, Eva (2007). Slovesled v dopisech Boženy Němcové. In: Adam, R. (ed.). *Božena Němcová – jazyková a literární komunikace ve středoevropském kontextu*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 68–77.

11 HORÁLEK, Karel (1958). Některé poznámky o jazyce a stylu Boženy Němcové. In: Machek, V. (red.). *Studie ze slovanské jazykovědy: Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka*. Praha: SPN, s. 435–445.

HORÁLEK, Karel (1990). K jazyku a stylu B. Němcové. In: *Studie o populární literatuře českého obrození*. Praha: Československý spisovatel, s. 160–175.

12 HAVRÁNEK, Bohuslav (1963a). Lidový podklad jazyka v Babičce Boženy Němcové. In: *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, s. 200–210.

HAVRÁNEK, Bohuslav (1963b). K stylu Národních báchorek a pověstí Boženy Němcové. In: *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, s. 210–214.

K mluveným prvkům v próze Boženy Němcové srov. také článek: HAVRÁNEK, Bohuslav (1964). Jazyk Boženy Němcové. *Slovo a slovesnost*, roč. 25, č. 1, s. 1–11.

– Havlíček. *Textologický a stylistický příspěvek k sporům o Sabinových zásazích do cizího díla* (1976) zaměřuje Alexandr STICH.¹³ Týž autor se věnoval také rozboru vybraných jazykových jevů ve vyjadřování Karla Havlíčka Borovského, do tohoto okruhu patří např. jeho studie *Přejaté a cizí prvky v lexiku Havlíčkovy novinářské prózy* (1974).¹⁴

Vedle výše uvedených studií existují i práce zkoumající vyjadřování určitého člověka komplexněji. Tak je tomu u studie Bohuslava HAVRÁNEKA *Jazyk Máchův*,¹⁵ v níž Havránek rozebírá prostředky různých jazykových plánů, a to jednak s ohledem na dobovou normu spisovného jazyka,¹⁶ jednak s ohledem na jazyk lidový, dále se věnuje archaismům a nakonec neologismům v Máchových projevech. Materiálovým východiskem se Havránkovi stává nejen Máchova poezie a próza, ale také jeho texty neliterární (včetně dopisů), což umožňuje posoudit, které jevy jsou u Máchy natolik silné, že jsou vlastní jeho vyjadřování obecně, které jsou naopak vlastní jen jeho projevům soukromým nebo které jsou pouze prostředkem umělecké stylizace.

K našemu zkoumání pak mají nejbližší práce, které rozebírají jazyk konkrétních osob na základě jejich korespondence. Do tohoto okruhu patří texty, které vznikly v souvislosti s přípravou a publikováním kompletní edice korespondence Boženy Němcové. Jazykové stránce dopisů Boženy Němcové se v *Předmluvě II* ve třetím svazku věnuje Robert ADAM.¹⁷ Ten je také autorem poznámek a komentářů ke stylu a jazyku jednotlivých korespondenčních partnerů Boženy Němcové (srov. ediční poznámky ve všech čtyřech svazcích vydané korespondence Boženy Němcové).¹⁸ Typickými jazykovými rysy, případně stylem a věcnou stránkou dopisů některých z nich se Robert ADAM zabývá ve svých studiích *Dopisy Leopolda Hansmanna Boženě Němcové* (2005),¹⁹

13 STICH, Alexandr (1976). Sabina – Němcová – Havlíček. Textologický a stylistický příspěvek k sporům o Sabinových zásazích do cizího díla. In: *Stylistické studie III*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV.

14 STICH, Alexandr (1974). Přejaté a cizí prvky v lexiku Havlíčkovy novinářské prózy. In: *Stylistické studie I*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV, s. 95–139.

15 HAVRÁNEK, Bohuslav (1963c). Jazyk Máchův. In: *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, s. 164–194.

Máchovou češtinou se Bohuslav Havránek zabýval i v pozdějších časopiseckých článcích.

16 K užití pojmů norma a spisovný jazyk pro sledované období viz kapitolu 2.3, v níž se zabýváme jazykovými příručkami reflektujícími dobový stav formování spisovné češtiny.

17 ADAM, Robert (2006a). Předmluva II. In: Němcová, Božena. *Korespondence III. 1857–1858*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

18 NĚMCOVÁ, Božena (2003). *Korespondence I. 1844–1852*. Eds. R. Adam – J. Janáčková – M. Pokorná – L. Saicová Římalová – S. Wimmer. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

NĚMCOVÁ, Božena (2004). *Korespondence II. 1853–1856*. Eds. R. Adam – J. Janáčková – M. Pokorná – L. Saicová Římalová – S. Wimmer. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

NĚMCOVÁ, Božena (2006). *Korespondence III. 1857–1858*. Eds. R. Adam – M. Pokorná – L. Saicová Římalová – S. Wimmer. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

NĚMCOVÁ, Božena (2007). *Korespondence IV. 1859–1862*. Eds. R. Adam – J. Janáčková – F. Martínek – M. Pokorná – L. Saicová Římalová – S. Wimmer. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

19 ADAM, Robert (2005). Dopisy Leopolda Hansmanna Boženě Němcové. *Bohemistyka*, roč. 5, s. 171–184.

Jazykové okolí Boženy Němcové: Podoby češtiny v listech Němcové adresovaných (2006)²⁰ a *Korespondenční postoje a dopisové podoby dětí Boženy Němcové* (2008).²¹ Ve zmíněných Adamových pracích je možno nalézt některé další odkazy na texty věnující se analýze jazyka Boženy Němcové.²²

Dopisy doby obrozenské a poobrozenské (konkr. z let 1790–1860) zkoumá i dvousvazkové dílo Jiřiny van LEEUWEN-TURNOVCOVÉ a Jany STRÁNÍKOVÉ *Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts* (2011, 2012).²³ Kromě transliterovaných dopisů významných i méně významných osob národního obrození předkládá jejich práce doprovodné studie, biografické údaje o autorech (eventuálně adresátech) dopisů a na základě vybraných jazykových jevů se pokouší také o stručnou (a jak ve své recenzi zmíněného díla dokládá František Martínek,²⁴ ne vždy systematickou) jazykovou charakteristiku dopisů.

Mezi nejaktuálnější studie související se zkoumanou problematikou patří ty, které vznikají v návaznosti na přípravu edice veškeré známé korespondence Karla Havlíčka.²⁵ Jmenovat můžeme práce Karla KOMÁRKA,²⁶ Petra MAREŠE,²⁷ Františka

20 ADAM, Robert (2006b). Jazykové okolí Boženy Němcové: Podoby češtiny v listech Němcové adresovaných. In: Horký, M. – Horký, R. (eds.). *Božena Němcová – život, dílo, doba*. Česká Skalice: Muzeum Boženy Němcové, s. 12–20.

21 ADAM, Robert (2008). Korespondenční postoje a dopisové podoby dětí Boženy Němcové. In: Leeuwen-Turnovcová, J. van – Rudolf, S. – Röhrborn, U. (eds.). *Standardisierung und Destandardisierung. (De)Standardisierungspänomene im Russischen und Tschechischen*. München: Verlag Otto Sagner, s. 81–93.

22 Pokud jde o další literaturu k tématu, srov. také studii:

ADAM, Robert – JANÁČKOVÁ, Jaroslava – MACUROVÁ, Alena – MARTÍNEK, František (2013). Dopisy jako výzva (Jazykovědný výzkum korespondence Boženy Němcové). In: Hladká, Z. a kol. *Soukromá korespondence jako lingvistický pramen*. Brno: Masarykova univerzita, s. 137–152.

23 LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, Jiřina van – STRÁNÍKOVÁ, Jana (2011). *Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts. Das Schreib- und Schrifttschechische zur Zeit der nationalen Wiedergeburt (1790–1860) in Briefen der patriotischen Kreise*. München – Berlin: Verlag Otto Sagner.

LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, Jiřina van – STRÁNÍKOVÁ, Jana (2012). *Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts. Band 2: Tschechisch-deutsche Synthesen – Partnerbeziehungen der Wiedergeburtzeit*. München – Berlin: Verlag Otto Sagner.

24 MARTÍNEK, František (2014). Jiřina van Leeuwen-Turnovcová – Jana Stráníková: Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts. [Band 1:] Das Schreib- und Schrifttschechische zur Zeit der nationalen Wiedergeburt (1790–1860) in Briefen der patriotischen Kreise. Band 2: Tschechisch-deutsche Synthesen – Partnerbeziehungen der Wiedergeburtzeit. *Slavia*, roč. 83, č. 2, s. 195–201.

25 Prozatím byly vydány dva svazky:

HAVLÍČEK, Karel (2017). *Korespondence I. 1831–1842*. Eds. R. Adam – F. Martínek – P. Piša – M. Pokorná – L. Rychnovská. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

HAVLÍČEK, Karel (2018). *Korespondence II. 1843–1844*. Eds. R. Adam – F. Martínek – P. Piša – M. Pokorná – L. Rychnovská. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

26 KOMÁREK, Karel (2015). Slovosled v dopisech Karla Havlíčka. *Naše řeč*, roč. 98, č. 3, s. 113–128.

KOMÁREK, Karel (2016). Vlastní jména v dopisech Karla Havlíčka. *Bohemica Olomucensia*, roč. 8, č. 2, s. 34–49.

27 MAREŠ, Petr (2015). „Vypadlo to, ale miserabel pro mne.“ Vícejazyčnost v korespondenci Karla Havlíčka. *Naše řeč*, roč. 98, č. 2, s. 57–70.

MARTÍNKA²⁸ či Martiny RYBOVÉ,²⁹ jež se zaměřují na vybraný jazykový nebo komunikační aspekt Havlíčkovy korespondence. Jazykové problematice jsou věnovány také některé z kapitol kolektivní monografie *Karel Havlíček ve světle korespondence* (2016).³⁰

Komplexní a zevrubná jazyková analýza vyjadřování konkrétního člověka nepůsobícího v oblasti literatury, jazykovědy nebo publicistiky, která by se opírala o materiál, jehož rozsah by byl srovnatelný s dochovanou česky psanou korespondencí Bedřicha Smetany, v českém prostředí pro 19. století zatím chybí.

2.1.2 Literatura o Bedřichu Smetanovi

S ohledem na to, jak významné místo Bedřicha Smetana v českém umění zaujímá, není překvapivé, že tento hudební skladatel vyvolává stálý zájem badatelů i laické veřejnosti a že se stává tématem řady knižních publikací, studií nebo článků.

Smetanovi se dlouhodobě věnoval zejména Zdeněk NEJEDLÝ, historik, literární historik, muzikolog a pozdější ministr v poválečných vládách. Je autorem monografie s názvem *Bedřich Smetana*, poprvé vydané ve 20.–30. letech 20. století a podruhé v 50. letech 20. století.³¹ Nejedlého dílo vyniká šíří záběru, všímá si nejen osudů Smetanových, ale také dobových společenských a uměleckých souvislostí, vychází z důkladného studia pramenů. Problémem však je, že Nejedlého monografie zůstala nedokončena (dovádí Smetanův život jen do roku 1843), a především je

MAREŠ, Petr (2018). „Neočekával jsem ani psaní ani – koblížky.“ Tematizace psaní v korespondenci Karla Havlíčka. *Naše řeč*, roč. 101, č. 2, s. 94–106.

28 MARTÍNEK, František (2015). K češtině korespondence Karla Havlíčka. *Korpus – gramatika – axiologie*, roč. 6, č. 11, s. 55–68.

29 RYBOVÁ, Martina (2018). K prostředkům jistotní modalit v korespondenci Karla Havlíčka. *Naše řeč*, roč. 101, č. 1, s. 58–63.

30 RYCHNOVSKÁ, Lucie – ADAM, Robert a kol. (2016). *Karel Havlíček ve světle korespondence*. Praha: Nákladatelství Lidové noviny.

31 NEJEDLÝ, Zdeněk (1924a). *Bedřich Smetana. I. Doma*. Praha: Nákladem Hudební Matice Umělecké Besedy.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1925). *Bedřich Smetana. II. Na studiích*. Praha: Nákladem Hudební Matice Umělecké Besedy.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1929). *Bedřich Smetana. III. Praha a venkov*. Praha: Nákladem Hudební Matice Umělecké Besedy.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1933). *Bedřich Smetana. IV. Ve společnosti*. Praha: Melantrich.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1950a). *Bedřich Smetana. Kniha 1*. Praha: Orbis.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1950b). *Bedřich Smetana. Kniha 2. Děťství*. Praha: Orbis.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1951a). *Bedřich Smetana. Kniha 3. Na studiích*. Praha: Orbis.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1951b). *Bedřich Smetana. Kniha 4. Nová společnost*. Praha: Orbis.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1952). *Bedřich Smetana. Kniha 5. Praha*. Praha: Orbis.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1953). *Bedřich Smetana. Kniha 6. Na českém venkově*. Praha: Orbis.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1954). *Bedřich Smetana. Kniha 7. Ve společnosti*. Praha: Orbis.

z ní patrný Nejedlého nekritický obdiv ke Smetanovi, který vede k tomu, že údaje jsou podány tak, aby bylo zdůrazněno Smetanovo češství a vlastenectví. To platí i pro Nejedlého jednosvazkové dílo *Bedřich Smetana*, poprvé vydané roku 1924³² a podruhé v opravené podobě roku 1962,³³ v němž Nejedlý sleduje Smetanovy osudy až do roku 1862.

Mezi další publikace věnované Smetanovi patří např. monografie hudebního vědce Václava HOLZKNECHTA *Bedřich Smetana: život a dílo* (1984)³⁴ a kniha muzikoložky a někdejší pracovnice Muzea Bedřicha Smetany Hany SÉQUARDTOVÉ s názvem *Bedřich Smetana* (1988).³⁵ Obě publikace se věnují jak Smetanově biografii, tak Smetanově hudební tvorbě, v závěru přináší také seznam Smetanových děl a chronologický přehled událostí Smetanova života. Z populárněji zaměřených děl lze jmenovat publikaci Zdeňka MAHLERA *Nekamenujte proroky: kapitoly ze života Bedřicha Smetany* (1989).³⁶ Smetanovy životní osudy jsou v ní sice zpracovány beletrizující formou, přesto kniha přináší všechny podstatné informace týkající se Smetanovy osoby a také zajímavý dokladový materiál.

O výše uvedené publikace se opíráme v kapitole 3.1, v níž se zabýváme Smetanovou biografií. Smetanovská literatura je však mnohem rozsáhlejší, zahrnuje díla domácí i zahraniční. S ohledem na zaměření naší práce se dalším textům o Smetanovi podrobněji nevěnujeme,³⁷ pro všechny totiž platí, že jsou biograficky nebo muzikologicky orientované (event., zkoumají-li Smetanovu chorobu, patří do oblasti lékařství). Jazykovému vyjadřování Bedřicha Smetany naproti tomu dosud nebyla věnována pozornost, ačkoli pro takto zaměřené zkoumání nabízí jeho korespondence unikátní materiál. Neznamená to však, že by Smetanova korespondence unikala ediční pozornosti badatelů (detailněji se jí věnujeme v kapitole 3.2 přibližující materiálová východiska naší práce).

32 NEJEDLÝ, Zdeněk (1924b). *Bedřich Smetana I*. Edice Zlatoroh. Praha: Spolek výtvarných umělců Mánes.

33 NEJEDLÝ, Zdeněk (1962). *Bedřich Smetana: doba zrání*. 2., upr. vydání. Praha: Státní hudební vydavatelství.

34 HOLZKNECHT, Václav (1984). *Bedřich Smetana: život a dílo*. 2. rozšířené a upravené vydání. Praha: Panton. (1. vyd. 1979.)

35 SÉQUARDTOVÁ, Hana (1988). *Bedřich Smetana*. Praha: Supraphon.

36 MAHLER, Zdeněk (1989). *Nekamenujte proroky: kapitoly ze života Bedřicha Smetany*. Praha: Albatros.

37 Přehled těchto publikací poskytují např. zmíněné tituly Václava Holzknechta a Hany Séquardtové.

2.1.3 Jazyková specifika soukromého dopisu

Charakteristickými rysy soukromé korespondence se v českém prostředí zabýval jako jeden z prvních Milan JELÍNEK ve studii *Styl epistolární* (1995),³⁸ dále např. Alena MACUROVÁ ve studii *Poznámky k žánru soukromého dopisu* (2003),³⁹ ve více pracích Jana HOFFMANNOVÁ, např. v článku *Dopis jako text, metatext a kontext* (1993),⁴⁰ problematice vymezení samostatného epistolárního stylu se táž autorka věnuje také v příspěvku *Soukromý dopis: mezi psaným textem a mluveným dialogem* (2013).⁴¹ Přehled domácích i zahraničních přístupů k epistolárním textům a k vymezení jejich specifík lze nalézt např. v díle *Komunikační strategie v dopisech Boženy Němcové* (2005) Lucie SAICOVÉ ŘÍMALOVÉ⁴² a také v habilitační práci *Současná soukromá korespondence: korpusové zpracování a lingvistické využití* (2006, rkp.) Zdeňky HLADKÉ,⁴³ nástin některých současných metodologických přístupů k lingvistickému zkoumání soukromé korespondence přináší kolektivní publikace *Soukromá korespondence jako lingvistický pramen* (2013).⁴⁴

Co se týče jazykové stránky soukromých dopisů, hovoří se především o oscilaci těchto textů mezi psaností a mluveností⁴⁵ a spolu s tím je zmiňován jejich pohyb mezi póly, které tvoří spisovnost – nespisovnost, vázanost / nutnost dodržení konvence – volnost, monologičnost – dialogičnost atd.⁴⁶ V souvislosti se vznikem nových komunikačních médií se však prolínání rysů tradičně připisovaných jen projevům psaným nebo jen mluveným stává typické pro stále větší počet komunikátů, a tak jsou projevy, které bychom mohli označit za čistě psané nebo čistě mlu-

38 JELÍNEK, Milan (1995). Styl epistolární. In: Karlík, P. – Pleskalová, J. (eds.). *Pocta Dušanu Šlosarovi. Sborník k 65. narozeninám*. Boskovice: Nakladatelství Albert, s. 130–137.

39 MACUROVÁ, Alena (2003). Poznámky k žánru soukromého dopisu. In: *Sborník prací Filozoficko-přírodovědné fakulty Slezské univerzity v Opavě, D3*. Opava: Slezská univerzita v Opavě, s. 57–65.

40 HOFFMANNOVÁ, Jana (1993). Dopis jako text, metatext a kontext. In: Ruščák, F. (ed.). *Text a kontext*. Prešov: Pedagogická fakulta v Prešove, ÚPJŠ v Košiciach, s. 151–161.

41 HOFFMANNOVÁ, Jana (2013). Soukromý dopis: mezi psaným textem a mluveným dialogem. In: Hladká, Z. a kol. *Soukromá korespondence jako lingvistický pramen*. Brno: Masarykova univerzita, s. 153–176, k otázce charakteristických rysů korespondence s. 153–156.

42 SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie (2005). *Komunikační strategie v dopisech Boženy Němcové*. Praha: Univerzita Karlova, s. 11–16.

43 HLADKÁ, Zdeňka (2006). *Současná soukromá korespondence: korpusové zpracování a lingvistické využití*. Brno. Habilitační práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta.

44 HLADKÁ, Zdeňka a kol. (2013a). *Soukromá korespondence jako lingvistický pramen*. Brno: Masarykova univerzita.

45 Obecně k tomu, jaké aspekty je nutné brát v potaz při vymezení rozdílu mezi projevy mluvenými a psanými, srov. KRČMOVÁ, Marie (2013). Mluvený a psaný projev. In: Rusinová, E. (ed.). *Přednášky a besedy ze XLVI. běhu LŠSS*. Brno: Masarykova univerzita, s. 106–108.

46 Zmíněný přehled dichotomií uvádí už Stefania SKWARCZYŃSKA ve své stati *Wokół teorii listu (Paradoksy)* (1975). Tato polská badatelka se soukromou korespondencí zabývala dlouhodobě, z jejích prací věnovaných tomuto tématu je nutno jmenovat především monografii *Teoria listu* (1937).

vené, považovány spíše za teoretické konstrukty (MÜLLEROVÁ – HOFFMANNOVÁ, 1997, 44). Této situace si všímá také Marie KRČMOVÁ (1995, 26–32) a navrhuje nechápat jako určující pro charakteristiku komunikátu jeho mluvenou nebo psanou formu, nýbrž spíše jeho spontánnost, či naopak připravenost.

Z uvedených rysů soukromých dopisů je pro náš výzkum relevantní zejména jejich blízkost ke komunikátům mluveným, která umožňuje průnik prvků stojících mimo normu spisovného jazyka (k tomu, jak je tuto skutečnost nutné zohlednit při zkoumání korespondence Bedřicha Smetany, srov. kapitolu 3.2 věnovanou materiálovým východiskům našeho zkoumání).

2.1.4 Korpusové zpracování korespondenčních textů, korpusy textů z 19. století

Soukromé korespondenci, její lingvistické i sociolingvistické analýze a jejímu korpusovému zpracování se dlouhodobě věnuje Zdeňka HLADKÁ. Výsledkem její činnosti v této oblasti je práce *Čeština v soukromé korespondenci. Dopisy, e-mail, SMS* z roku 2005,⁴⁷ v níž v elektronické podobě zpřístupnila 5 000 dopisů, e-mailů a SMS běžných pisatelů z let 1990–2005, z toho 3 000 textů v korpusovém zpracování. Roku 2013 na toto dílo navázala publikací *111 let českého dopisu v korpusovém zpracování*,⁴⁸ která obsahuje korpusové zpracování 2 000 ručně psaných osobních dopisů různých pisatelů z let 1902–2012. V obou případech jsou všechny dopisy doplněny doprovodnými charakteristikami, tj. veškerá korespondence je sociologicky a nářečně označkována. U konkrétních jazykových jevů je díky tomu možno sledovat nejen frekvenci jejich výskytu, ale i jejich rozložení s ohledem na pohlaví, věk, vzdělání, nářeční příslušnost pisatele či vztah mezi pisatelem a adresátem. Obě díla navíc zahrnují i fotokopie originálů dopisů.

V modifikované podobě jsme model užitý Zdeňkou Hladkou aplikovali v této práci na materiál korespondence Bedřicha Smetany. Rozdíl oproti korpusu současné korespondence spočívá v tom, že elektronický korpus Smetanovy korespondence dokládá dřívější vývojovou fázi češtiny a slouží především ke zkoumání jazyka jednoho konkrétního člověka (zahrnuje však korespondenci obousměrnou, a tak nabízí možnost srovnání dopisů od Bedřicha Smetany s dopisy jemu adresovanými).

Zkušenosti s tvorbou korpusů korespondence nalézají své uplatnění i dále, naposledy byly využity při tvorbě elektronického korpusu korespondence Karla Havlíčka. Tento korpus, který vznikl v rámci badatelského kolektivu vedeného Robertem Adamem na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, je začleněn do České-

47 HLADKÁ, Zdeňka a kol. (2005). *Čeština v soukromé korespondenci. Dopisy, e-mail, SMS* [2 CD-ROM]. Brno: Masarykova univerzita.

48 HLADKÁ, Zdeňka a kol. (2013b). *111 let českého dopisu v korpusovém zpracování* [2 CD-ROM]. Brno: Masarykova univerzita.

ho národního korpusu⁴⁹ a v současnosti je využíván zejména pro vědecké potřeby podníčené souhrnným vydáváním Havlíčkovy korespondence.

Korpusové zpracování souborů textů umožňuje provést rychlé a přesné frekvenční analýzy sledovaných jevů i v rozsáhlém materiálu, výsledky jsou navíc snadno verifikovatelné. Výhodou menších specializovaných korpusů, k nimž patří i zmíněné korpusy korespondence, je, že v sobě zahrnují pouze texty určitého typu, jejichž žánrová, jazyková a další specifika lze při přípravě korpusu zohlednit. Díky tomu je možné detailněji a strukturovaněji podchytit a následně vyhodnocovat řadu jevů, které jsou ve velkých obecných korpusech obtížněji sledovatelné. Pokud jsou malé specializované korpusy tvořeny dle relativně jednotné metodologie, otevírá se vedle toho možnost komparativního výzkumu, lze porovnávat texty stejného typu z různých období (a sledovat tak jejich vývoj), texty různého typu ze stejného období (a sledovat tak obecnou rozšířenost jevů, nebo naopak jejich vázanost na určitý typ textů) nebo texty stejného typu z přibližně stejného období (a sledovat tak např. individuální rysy vyjadřování určité osobnosti). K využitelnosti malých specializovaných korpusů pro jazykové bádání srov. např. studii Zdeňky Hladké *Korpus soukromé korespondence jako zdroj poznání jazykového úzu*.⁵⁰

Korpusy korespondence jednotlivých mluvčích 19. století mohou posloužit i při vytváření rozsáhlého korpusu textů z tohoto období. Jedná se o aktuální problematiku, neboť diachronní složka Českého národního korpusu (ČNK) jednak průběžně rozšiřuje korpus DIAKORP o další texty, jednak směřuje k vytvoření menších korpusů zaměřených na jednotlivá století, jako první by mělo být zpracováno právě 19. století.⁵¹

Korpusu česky psané korespondence Bedřicha Smetany, jeho tvorbě a využití při našem zkoumání se podrobně věnujeme v kapitole 3.2.

2.1.5 Metoda jazykových biografii

V úvodu této monografie jsme zmínili, že v poslední době je v souvislosti se zkoumáním osobních údajů i společenských okolností, které ovlivňují jazykové chování určitého člověka, aktuální sociolingvistická metoda jazykových biografii. Uvedli

49 ADAM, Robert – MARTÍNEK, František – PIŠA, Petr – RYCHNOVSKÁ, Lucie a kol. (2017). *Korpus korespondence Karla Havlíčka*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Dostupný z: <<http://www.korpus.cz>>.

50 HLADKÁ, Zdeňka (2003). *Korpus soukromé korespondence jako zdroj poznání jazykového úzu*. In: *Tradičia a perspektivy gramatického výskumu na Slovensku*. Bratislava: Veda – vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, s. 130–135.

51 Do DIAKORPu by měly být začleněny v podobě tzv. monitorovacích korpusů. K tomu srov. KUČERA, Karel (2014). Diachronní složka Českého národního korpusu a hranice možností korpusového výzkumu vývoje češtiny. *Naše řeč*, roč. 97, č. 4–5, s. 208–215.

jsme, že vytvoření detailní Smetanovy jazykové biografie není naším cílem, přesto je znalost Smetanových životopisných dat i znalost dobového společenského rámce, stejně jako sledování Smetanovy reflexe vlastního vyjadřování přirozenou součástí našeho bádání. Implicitně je tedy metoda jazykových biografii přítomna i v této práci, pokládáme proto za vhodné ji zde alespoň stručně představit. Opíráme se přitom o studii Jiřího NEKVAPILA *Jazykové biografie a analýza jazykových situací: K osudům německé komunity v České republice* (2001)⁵² a studii Rity FRANCESCHINI *Sprachbiographien: das Basel-Prag-Projekt (BPP) und einige mögliche Generalisierungen bezüglich Emotion und Spracherwerb* (2004),⁵³ v nich je možné nalézt další literaturu k problematice jazykových biografii, k bilingvistice a k ostatním souvisejícím socio-lingvistickým otázkám.

V rámci jazykových biografii jsou podkladové údaje získávány především prostřednictvím tzv. narativních interview, tedy rozhovorů, v nichž má mluvčí velký prostor k promluvě o vlastních jazycích. Při vyprávění mluvčí provádí řadu operací, jako je vypouštění, selekce, generalizace či integrace informací. Tytéž operace pak uskutečňuje také výzkumník při konstrukci dané jazykové biografie. Jazykové biografie tedy nejsou pouhou narací, nýbrž jsou výsledkem jisté analytické práce.

Při hodnocení údajů z narativních interview je třeba mít na paměti, že ve vyprávění se nutně spojují tři roviny: to, jak věci byly, události probíhaly; to, jak respondenti tyto věci a události prožívali; to, jak o těchto věcech a událostech respondenti mluví, jaká vyprávěcí schémata užívají. Nemáme tedy před sebou jen stránku věcnou, nýbrž dochází k propojení roviny života, subjektu a textu.

Aby byla zajištěna objektivita poznatků získaných prostřednictvím narativních interview, bývají vždy zjištěné údaje korelovány s daty z jiných zdrojů. Jde o makrodata (zákony a nařízení relevantní pro jazykové chování mluvčích např. ve veřejné sféře, ve školství, údaje o sčítání lidu atd.) a mikrodata, která jsou vztažena ke konkrétním osobám (zápisy z matrik, doklady o vzdělání, nájemní, manželské a jiné smlouvy, pasy, hlášení pobytu atd.). Hovoří se o tzv. triangulaci dat.

To, co se zjistí konstrukcí určité jazykové biografie, nemusí mít platnost omezenou pouze na danou osobu. Každý člověk totiž žije v určitém prostředí, je ovlivňován určitými vztahy. Tyto faktory určují, jaké jazyky si člověk osvojuje, a určují také způsoby, jakými si je osvojuje. V každé individuální jazykové biografii jsou tak do určité míry reflektovány nadosobní životní zkušenosti, a tím se otevírá prostor k zobecnění.

Z povahy narativních interview, s nimiž se v rámci jazykových biografii pracuje, vyplývá, že jde o metodu synchronní lingvistiky. Jak ale dokládá např. dílo Marka

52 NEKVAPIL, Jiří (2001). Jazykové biografie a analýza jazykových situací: K osudům německé komunity v České republice. *Časopis pro moderní filologii*, roč. 83, č. 2, s. 65–80.

53 FRANCESCHINI, Rita (2004). Sprachbiographien: das Basel-Prag-Projekt (BPP) und einige mögliche Generalisierungen bezüglich Emotion und Spracherwerb. In: Franceschini, R. – Miecznikowski, J. (eds.). *Leben mit mehreren Sprachen / Vivre avec plusieurs langues: Sprachbiographien / Biographies langagières*. Bern: Peter Lang Verlag, s. 121–145.

NEKULY „...v jednom poschodí vnitřní babylonské věže...“ / *Jazyka Franze Kafky*,⁵⁴ lze ji v jisté modifikaci využít i pro zkoumání jazyka osob již nežijících. U nich je pochopitelně nezbytné využít jiné zdroje dat, než jsou vyprávění. Jde např. o deníky, cestopisy či vzpomínky, tzn. písemnosti, v nichž mluvčí může reflektovat vlastní jazykové znalosti. Vhodným pramenem jsou také dopisy. Od uvedených textů se liší tím, že mají konkrétního adresáta, velkou výhodou je také to, že je píše i osoby bez literárních ambicí. Takovým mluvčím je i Bedřich Smetana (k tomu více viz kapitolu 3.1).

2.2 Dobová jazyková situace⁵⁵

Bedřich Smetana žil v letech 1824–1884. Jako mluvčího češtiny ho prostřednictvím jeho dopisů poznáváme v době, kdy byla v důsledku společenských změn, které započalo zrušení nevolnictví roku 1781, zmařena snaha vytvořit jednotný rakouský národ s jediným dorozumívacím jazykem, jímž měla být němčina. Obyvatelstvo z venkova, který byl převážně český, se dostává do měst a posiluje zde českou složku. Vedle toho se rodí nová vrstva česky smýšlející inteligence i měšťanstva. Dochází k národnímu uvědomování, které v českých zemích probíhá ruku v ruce s formováním českého spisovného jazyka, jeho pronikáním do řady komunikačních oblastí a s jeho šířením ke stále většímu počtu obyvatel. Toto období je nazýváno jako doba národního obrození a bývá vymežováno 80. lety 18. století až 40. lety 19. století.

Pro upevňování pozice češtiny bylo podstatné to, že se český jazyk dostává do škol. Nejprve bylo české jen nižší školství, zatímco vyšší vzdělání bylo stále vázáno na němčinu, od poloviny 19. století se ale čeština stává vyučovacím jazykem i zde. Roku 1848 byla zřízena první česká hlavní škola, roku 1849 první česká reálka a roku 1862 první české gymnázium (srov. KOŘALKA, 1996, 104). Čeština postupně proniká také do úřadů, vnějším úředním jazykem (tj. užívaným při jednání se stranami) se však stala až v 80. letech, vnitřním úředním jazykem ještě později (srov. KOŘALKA, 1996, 122).

S tím, jak se zvyšuje počet mluvčích, kteří chtějí užívat češtinu jako reprezentativní dorozumívací prostředek, se zvyšuje také potřeba kodifikovat normu spi-

54 NEKULA, Marek (2003). „...v jednom poschodí vnitřní babylonské věže...“ / *Jazyky Franze Kafky*. Praha: Nakladatelství Franze Kafky.

55 Pokud v textu není uvedeno jinak, opíráme se v této kapitole o následující kompendiální publikace: BĚLINA, Pavel a kol. (1992). *Dějiny země koruny české II*. Praha: Paseka.

HAVRÁNEK, Bohuslav (1980). *Vývoj českého spisovného jazyka*. Praha: SPN.

ŠLOSAR, Dušan (2002). Čeština poobrozenská. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 85–87.

ŠLOSAR, Dušan – VEČERKA, Radoslav (1982). *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Praha: SPN.

ŠLOSAR, Dušan – PLESKALOVÁ, Jana (2002). Čeština obrozenská. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 82–85.

sovného jazyka a obohatit jeho slovní zásobu tak, aby plně vyhovovala komunikaci v různých oblastech.

Pokud jde o gramatickou kodifikaci, vytvořil její základy Josef Dobrovský. Norma češtiny, kterou prezentuje ve své mluvnici *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache* z roku 1809 a v druhém vydání této mluvnice s názvem *Lehrgebäude der böhmischen Sprache* z roku 1819, byla všeobecně přijata, pozdější gramatiky až do mluvnice Gebauerovy (vydané roku 1890) z Dobrovského vycházejí, pouze navíc v různé míře reflektují běžně mluvený jazyk. V hláskosloví a tvarosloví Dobrovský kodifikuje v podstatě stav z 16. století. V míře přijetí změn $y > ej$ a $é > í$ se mu stává vzorem jazyk Bible kralické, protetické *v-* připouští jen u lidových variant, na rozdíl od staršího úzu však nerozlišuje dvojí *l*. V tvarosloví Dobrovský kodifikuje v instrumentálu pl. maskulin a neuter jen *-i* nebo *-y* (nikoli *-ami*, *-emi*, *-mi*), dále např. rozlišuje tvary pro 3. os. pl. indikativu přezentu aktiva zakončené na *-í* (u typů *nosit* a *trpět*) a *-ejí* (u typu *sázet*), stanovuje formy pro přechodníky (tj. rozlišení tvaru pro singulár maskulin, pro singulár feminin a neuter a pro plurál).

Menší pozornost věnuje Dobrovský – stejně jako ostatní obrozenští gramatikové – syntaxi, v praxi psaných textů je však postupně přejímána syntax humanistická se složitou větou stavbou.

Naopak detailně se Dobrovský zabývá českou slovo tvorbou. Díky tomu, že zevrubně popisuje české slovo tvorné zákonitosti, se jeho výklad mohl stát oporou při tvoření nových českých slov.

Dobrovský zasáhl také do změn v pravopisu. Z jeho popudu došlo k tzv. analogické úpravě, která se týkala psaní *i/i* a *y/y* po *c*, *s*, *z*. Po *c* se začalo psát *i/i*, po *s* a *z* *i/i* nebo *y/y*, a to dle etymologie nebo morfologické analogie. Tato úprava byla přijata roku 1819. Ve 20. letech byla fraktura nahrazena antikvou a spolu s tím dochází k odstranění spřežky *ff* a k jejímu nahrazení grafémem *š*. Dále proběhla tzv. skladná úprava pravopisu spočívající v tom, že místo *j* je psáno *í*, místo *g* je psáno *j* a místo *ğ* je psáno *g*. Zásahu na prosazení této úpravy měl Pavel Josef Šafařík, uskutečnila se roku 1842. Od roku 1849 byla přijata změna, jež se týkala psaní *v* místo *w* a *ou* místo *au*.

Pokud jde o slovní zásobu, dochází k jejímu obohacování, a to oživováním staročeských slov, přejímáním slov z jiných slovanských jazyků i tvořením nových českých slov. Je budována česká terminologie různých vědních oborů a český jazyk umělecký. Na kultivaci češtiny se podílela také obrozená publicistika, jejímž prostřednictvím se šířilo povědomí o utvářející se normě spisovného jazyka. Snahy o rozvoj české slovní zásoby vrcholily v díle Josefa Jungmanna, který v letech 1835–1839 vydal pětidílný *Slovník česko-německý*. V něm shrnul slovní zásobu starších období i slovní zásobu soudobou, a to včetně slov nově vytvořených nebo přejatých z jiných slovanských jazyků (detailněji o Jungmannově slovníku, zdrojích, z nichž Jungmann čerpal, výstavbě hesla apod. viz HLADKÁ, 2007, 180–182).

Na období obrozené navázalo od 40. let 19. století období poobrozené. Informace o češtině této doby přináší výše uvedená kompendia (viz pozn. 55),

dále následující kapitola věnovaná dobovým jazykovým příručkám a také publikace, které se zabývají zkoumáním některých jazykových jevů nebo vyjadřování vybraných mluvčích sledovaného období (přehled těchto děl uvádíme v předchozí kapitole). Vzhledem k tomu, že do tohoto období spadá také Smetanovo umělecké působení v českých zemích a pochází z něj i Smetanova česky psaná korespondence, může k hlubšímu poznání poobrozenké češtiny přispět také analýza Smetanových dopisů.

2.3 Jazykové příručky 2. poloviny 19. století

Smetanovy česky psané projevy pocházejí z 60.–80. let 19. století. Jako oporu pro analytickou část naší práce proto užíváme příručky, pro které platí, že v nich mohl hledat poučení i sám Smetana, a které jsou současně pro naše zkoumání s ohledem na dobu svého vzniku nejaktuálnější, tj. byly vydány v uvedeném období nebo v období těsně předcházejícím.

S gramatikami a slovníky staršími, o nichž jsme pojednali v předchozí kapitole, přímo nepracujeme, jejich pohled je však reflektován tím, že z nich pozdější příručky v různé míře vycházejí.⁵⁶

Při rozborech užíváme *Mluvnici českého jazyka na základě soustavy Dobrovského* Václava HANKY z roku 1849,⁵⁷ *Srovnávací mluvnici jazyka českého a slovenského* Martina HATTALY z roku 1857,⁵⁸ *Grammatiku jazyka českého pro nižší gymnasia* (1. díl) / *Mluvnici jazyka českého* (2. díl) Václava ZIKMUNDA z let 1865 a 1866⁵⁹ a *Mluvnici českou* Jana Slavomíra TOMÍČKA z roku 1867.⁶⁰

Hankova mluvnice začíná obecným poučením o češtině a jejím postavení mezi ostatními slovanskými jazyky. Výklad pokračuje částí věnovanou hláskosloví, tvoření slov (kterým se rozumí nejen slootovrba, jak ji chápeme dnes, ale také tvoření

56 Ke gramatikám sledovaného období srov. VEČERKA, Radoslav – KARLÍK, Petr (2007). Mluvnictví. In: Pleskalová, J. – Krčmová, M. – Večerka, R. – Karlík, P. (eds.). *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 11–120.

57 HANKA, Václav (1849). *Mluvnice českého jazyka na základě soustavy Dobrovského*. Třetí vydání. Praha: Knihkupectví Václava Hessa. (1. vyd. 1822, 2. vyd. 1831.)

58 HATTALA, Martin (1857). *Srovnávací mluvnice jazyka českého a slovenského*. Praha: Nákladem Calve-ova kněhkupectví.

59 ZIKMUND, Václav (1865). *Grammatika jazyka českého pro nižší gymnasia. I. oddělení: Zvukosloví a tvarosloví*. Praha: Nákladem kněhkupectví I. L. Kober.

ZIKMUND, Václav (1866). *Mluvnice jazyka českého. II. oddělení: Větosloví, vidy a rozměry řeči vázané*. Praha: Nákladem kněhkupectví I. L. Kober.

(Zikmundova mluvnice byla dále vydána v letech 1874, 1876, 1879.)

60 TOMÍČEK, Jan Slavomír (1867). *Mluvnice česká*. Osmé, příklady rozmnožené vydání. Praha: Nákladem Bedřicha Tempského. (1. vyd. 1850, dále 1851, 1853, 1856, 1858, 1860, 1863.)

jednotlivých tvarů), následuje oddíl o skloňování, časování a skladbě (o funkci jednotlivých slovních druhů a slovních tvarů ve větě).

Hattalova mluvnice je oproti ostatním strukturována jinak: její první díl tvoří skladba. Hattala svůj přístup zdůvodňuje následovně: „Mluvití můžeme jen větami [...]. Cílem jazyka je tedy přede vším věta, všecko ostatní ale jen prostředkem k dosažení cíle toho“ (HATTALA, 1857, V). Druhý díl Hattalovy mluvnice obsahuje nauku o hláskách (o písmu a pravopisu, o rozdělení a proměnách hlásek) a nauku o tvarech (o jednotlivých slovních druzích). Hattala na rozdíl od ostatních gramatiků, s jejichž příručkami jsme pracovali, uvádí také soupis autorů, popř. názvů děl, o něž se při výkladu opírá a z nichž cituje jazykové příklady. Z českých mezi ně patří např. Dalimilova kronika (1310–1314), Tomáš Štítný ze Štítného (kolem r. 1333 – první desetiletí 15. st.), Daniel Adam z Veleslavína (1546–1599), Bible kralická (1579–1594) či Jan Amos Komenský (1592–1670), Hattala ale výrazně vychází také z autorů obrozenských, jako jsou např. Josef Jungmann (1773–1847), Pavel Josef Šafařík (1795–1861), František Palacký (1798–1876), František Ladislav Čelakovský (1799–1825), Karel Alois Vinařický (1803–1869), z nejmladších je to Václav Bolemír Nebeský (1818–1882) nebo Božena Němcová (1820–1862). Kromě toho čerpá i z českých a moravských lidových písní a z moravských pověstí (kompletní seznam zdrojů in HATTALA, 1857, nečíslovaná strana před s. 1).

Pokud jde o Zikmundovu mluvnici, její první díl je věnován hláskosloví (hláskám, jejich proměnám a slabikám) a tvarosloví (jednotlivým slovním druhům, součástí oddílu je i kapitola o tvoření slov). Druhý díl, rozsahem odpovídající prvnímu, se zaměřuje na skladbu (poukazuje na věty jednoduché i souvětí, skladebné funkce jednotlivých slovních druhů, o „videch“ neboli tropech a figurách a o řeči vázané).

Tradiční způsob uspořádání výkladu volí i Tomíčková mluvnice: postupuje od hláskosloví přes tvarosloví (které je spojeno, zejména u adjektiv, se slovtvorbou) ke skladbě. U Tomička, konkr. v použitém osmém vydání, nalezneme také informaci (byť velmi obecnou) o pramenech, z nichž pochází citované příklady: „Toto vydání osmé vyniká nade všechna předešlá velikou hojností příkladů praktických, ježto spisovatel s pilností neunavenou dílem ze Slovníku Jungmannova, dílem také z jiných dobrých spisů znova byl vybral a jimi dílo své obohatil“ (Předmluva Tomíčkovy *Mluvnice české*, 1867).

Uvedené gramatiky slouží jako opora pro poznání dobové normy spisovného jazyka, přesto je třeba mít na paměti některé jejich limity. Jedním z nich je skutečnost, že tyto příručky nebyly všeobecně přijímány. Např. Hattala v předmluvě své gramatiky uvádí, že od „Dobrovského nehnula se mluvnice česká ani o krok napřed“ (HATTALA, 1857, XV), a oceňuje dílo jen nemnoha jazykovědců (např. Šafaříka, Miklošiče a Schleichera). Většina ostatních podle něj (v lepším případě) jen opakuje to, co uvádí Dobrovský, a zbývající „vniveč a na skázu obracejí to, co jiní krvavými mozoli vytěžili“ (HATTALA, 1857, XVI). Ve svém *Brusu jazyka českého*

z roku 1877 (k tomu viz dále) kritizuje i gramatiky vydané od r. 1857, jejich autorům vytýká zejména nedostatečné znalosti jiných slovanských jazyků (především staroslověnštiny), protože bez nich „češtiny pochopiti naskrze nelze“ (HATTALA, 1877, 242). Jeho kritika míří především na výklady mluvnice Zikmundovy a ještě více Tomíčkovy (k tomu srov. HATTALA, 1877, 242 nn.).⁶¹

Dále je nutné zohlednit, že mluvnice, s nimiž pracujeme, byly svou povahou spíše deskriptivní. Jejich autoři sice uvádějí, co je podle nich v jazyce správné, na druhou stranu mnohdy k daným jevům připojují poznámku, co je (proti tomu, co uvedli) běžné „v řeči obecné“ či co se „zhusta“ vyskytuje. Jen občas přitom doplní i explicitní hodnocení a zmíní, že něco je „lepší“, „jemnější“ apod. Platí to pro všechny gramatiky, které užíváme, podrobněji jejich poznámky uvádíme u konkrétních jazykových jevů v analytických kapitolách této monografie. Pro naše zkoumání jsou tyto komentáře autorů mluvnic cenné, neboť reflektují reálný dobový úzus, který nemusel být v souladu s tím, co se snažily zavést gramatiky. Pokud tedy pro zkoumané období, tj. období mezi autoritativními díly Dobrovského a Gebauera, hovoříme o spisovném jazyce, platí, že jde o formující se spisovný jazyk, pokud hovoříme o normě tohoto jazyka, je to norma teprve se utvářející.

Pro všechny gramatiky, které se stávají oporou v analytické části této monografie, ovšem platí, že je jejich autoři zamýšleli jako díla, jimiž by se měla řídit školská praxe. U Hattaly na to lze usuzovat z předmluvy, v níž zmiňuje, že při tvorbě mluvnice bral ohled na žáky a učitele (HATTALA, 1857, XVIII–XIX),⁶² u Zikmunda je vypovídající přímo název mluvnice, u Tomička opět předmluva, kde čteme, že jeho mluvnice byla pro důkladné pojednání o slovesných tvarech a pro svou praktičnost uvedena do škol a že i „jiné spisy mluvnické spisovatelů čelnějších řídí se dle ní co do počtu forem časoslovních, následujícíe i její názvosloví“ (neustránkovaná *Předmluva* in TOMÍČEK, 1867), o určení Hankovy mluvnice svědčí věnování „Slovanské mládeži, kvetoucí naději našich vlastí.“ (HANKA, 1849, nečíslovaná strana před s. 1). Jistým ukazatelem toho, že příručky byly skutečně využívány, je jejich opětovné vydávání (připomínáme, že v případě Hankovy mluvnice pracujeme s vydáním třetím, v případě Tomíčkovy mluvnice s vydáním osmým). Pokládáme proto za oprávněné porovnávat stav zjištěný u Smetany s tím, co za žádoucí považují tyto gramatiky.

U vybraných syntaktických jevů, jimž věnujeme pozornost, přihlížíme také ke *Skladbě jazyka českého* od Václava ZIKMUNDA z roku 1863.⁶³ Zikmund v první části pojednává o podmětu, přísudku a jejich shodě, o syntaktické funkci jednotlivých pádů, o přívlastcích a o vyjádřování záporu, v druhé části popisuje jednotlivé souvětňné typy a spojovací prostředky, které se v nich užívají, ve třetí části se věnuje

61 K Tomíčkově výkladu o skladbě se Hattala vyslovil kriticky už dříve ve své *Obraně* (HATTALA, 1855, 9).

62 Srov. např.: „Ve skladbě hleděl jsem předně žáctvu, v nauce o tvarech ale i potřebám ctěného učitelstva vyhověti“ (HATTALA, 1857, XVIII).

63 ZIKMUND, Václav (1863). *Skladba jazyka českého*. Litomyšl: Tiskem a nákladem Antonína Augusty.

funkci jednotlivých slovesných tvarů a na závěr také slovosledu. Zikmund se ovšem ve výkladu opírá především o materiál z 16. století,⁶⁴ což byl také důvod, proč se jeho dílo stalo terčem kritiky Martina Hattaly (srov. HATTALA, 1877, 243–245). Hattala se totiž na rozdíl od Zikmunda ve skladbě soustředil více na jevy živé, tomu odpovídala i volba jím užívaných dokladů.⁶⁵ Svou *Skladbu jazyka českého* vydal roku 1855⁶⁶ a později její podstatnou část zahrnul do *Srovnávací mluvnice jazyka českého a slovenského* (k té viz výše).

Ze slovníkových příruček se opíráme o *Česko-německý slovník zvláště grammatiko-fraseologický* Františka Štěpána KOTTA z let 1878–1906.⁶⁷ Kott původně zamýšlel vydat pouze stručný, zejména fraseologický slovník, než dojde k druhému vydání Jungmannova slovníku nebo než bude vydán jiný slovník češtiny (KOTT, 1878, V). Záběr svého díla ale postupně rozšiřoval, což vedlo k tomu, že jeho slovník má deset svazků, obsahuje dvoje *Dodatky* a dále troje *Příspěvky*.⁶⁸ Důsledkem stálého doplňování a upravování materiálu je ne zcela jednotná koncepce hesel (k tomu srov. *Předmluvu* in KOTT, 1878) a také to, že se několikrát opakuje abecední řazení. Takové zpracování znesnadňuje orientaci, na druhou stranu je Kottův slovník dílem, které v největším rozsahu zachycuje slovní zásobu období, kterým se zabýváme.⁶⁹ Jádrem slovníku tvoří lexikografický materiál slovníku Jungmannova, Kott dále v hojně míře uvádí výrazy nářeční, fraseologismy, vlastní jména, termíny⁷⁰ nebo slova cizího původu.

64 Proto je jeho dílo dodnes ceněno jako zdroj poznání humanistické syntaxe, k tomu srov. PLESKALOVÁ, Jana (2007). Historická gramatika. In: Pleskalová, J. – Krčmová, M. – Večerka, R. – Karlík, P. (eds.). *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 124.

65 Ke sporu Hattaly se Zikmundem srov. VEČERKA, Radoslav – KARLÍK, PETR (2007). Mluvnictví. In: Pleskalová, J. – Krčmová, M. – Večerka, R. – Karlík, P. (eds.). *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 50–51.

66 HATTALA, Martin (1855). *Skladba jazyka českého*. Praha: Nákladem J. B. Calvova knihkupectví.

67 K postavení Kottova slovníku v dobové lexikografické produkci srov. HLADKÁ, Zdeňka (2005). České slovníkářství na cestě k jednojazyčnému výkladovému slovníku. *Naše řeč*, roč. 88, č. 3, s. 140–159.

68 KOTT, František Štěpán (1878–1893). *Česko-německý slovník zvláště grammatiko-fraseologický. Díl první–sedmý*. Praha: Tiskem a nákladem knihtiskárny Josefa Koláře / Františka Šimáčka.

KOTT, František Štěpán (1896). *Příspěvky k česko-německému slovníku zvláště grammatiko-fraseologickému*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.

KOTT, František Štěpán (1901). *Druhý příspěvek k česko-německému slovníku zvláště grammatiko-fraseologickému*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.

KOTT, František Štěpán (1906). *Třetí příspěvek k česko-německému slovníku zvláště grammatiko-fraseologickému*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.

69 Kottův slovník čelil výtkám už v době svého vzniku: Martin Hattala zahrnoval kritikou nejen díla mluvnická, ale zaměřil se právě i na Kottův slovník. Na základě prozkoumání hesla *Ablativ* Kottovi vytýká, že neuvádí dostatečně a správně prameny, mluví i o Kottových chybách ve výkladu. Hattalovy námitky však zčásti plynou z nesprávného pochopení Kottových slov (ke sporu srov. HATTALA, 1877, 129–130, a především *Předmluvu* v Kottově slovníku, 1878, X–XI).

70 V případě odborných názvů však podotýká, že je otázkou, „užíváme-li jich posud a jsou-li dobré“ (KOTT, 1878, VI), a nechává na čtenáři, aby to sám na základě pramenů, z nichž pochází doklady, posoudil.

Při rozboru jednotlivých jazykových jevů doplňkově užíváme i další příručky. Patří mezi ně *Pravopis český dle ústrojnosti českého jazyka* od Jana Slavomíra TOMÍČKA z roku 1862.⁷¹ Tomíček ve svém ne příliš rozsáhlém díle předkládá dvacet pět pravidel, z nichž většina se týká kvantity samohlásek a jen několik z nich také problému jiného, konkrétně psaní *i/y*.

Pro poznání dobové jazykové situace nahlížíme také do tzv. brusů. Z období od 60. do 80. let, které sledujeme, jich pochází více, v 60. letech však šlo jen o články zabývající se očištěním češtiny od cizích vlivů, samostatné publikace vznikají až od let 70.⁷² Pro zkoumanou dobu volíme alespoň dvě díla: 70. léta zastupuje brus Martina HATTALY,⁷³ 80. léta druhé vydání tzv. Maticního brusy.⁷⁴

Hattala se nejprve obecně věnuje otázkám vlivu cizích jazyků a začleňování prvků z nich přejatých do jazyka mateřského. V druhé části se detailně zaměřuje na konkrétní jevy, které je v češtině nutné napravit, a v jednom z posledních paragrafů svého díla s názvem *Nejdůležitější z ostatních barbarismů* pak v abecedním pořádku předkládá stručnější pojednání o dalších z nich. *Brus jazyka českého* Matice české je rozdělen na část tvaroslovnou, v níž je pozornost soustředěna na nejčastější tvaroslovné chyby, a slovník, který v sobě zahrnuje opravy jevů pravopisných, a zejména jevů lexikálních a syntaktických.

Specifické postavení má zkoumání průniku teritoriálně příznakových prvků mluvené češtiny do Smetanových psaných projevů, a tedy zkoumání územního rozšíření jednotlivých jevů. V tomto případě při analýze využíváme *Nástin české dialektologie* Jaromíra BĚLIČE,⁷⁵ a především *Český jazykový atlas* (ČJA): pro jevy morfologické jeho 4. díl,⁷⁶ pro jevy hláskoslovné 5. díl⁷⁷ (s předchozími třemi díly sledujícími teritoriální rozložení lexika vzhledem k povaze jevů, které jsme ve Smetanově

71 TOMÍČEK, Jan Slavomír (1862). *Pravopis český dle ústrojnosti českého jazyka*. Druhé, rozmožnené vydání. Praha: Nákladem kněhkupce Bedřicha Tempského. (1. vyd. 1850.)

72 K problematice srov.:

VONDRÁK, Václav (1926). Reakce puristů proti jazykovým nesprávnostem a jejich t. zv. brusy. In: *Vývoj současného spisovného českého jazyka*. Brno: Filosofická fakulta s podporou Ministerstva školství a národní osvěty, s. 78–82.

Purismu se věnoval také Milan Jelínek. Z jeho četných prací na toto téma zmiňme pojednání *Purismus*, v němž je možno nalézt také další literaturu k tématu:

JELÍNEK, Milan (2007). Purismus. In: Pleskalová, J. – Krčmová, M. – Večerka, R. – Karlík, P. (eds.). *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 540–572.

73 HATTALA, Martin (1877). *Brus jazyka českého: příspěvek k dějinám osvěty vůbec a slovanské i české zvláště*. Praha: Nákladem kněhkupectví I. L. Kober.

74 *Brus jazyka českého* (1881). Druhé, rozmožnené vydání. Sestavila Kommissé širším sborem Matice české zřízená. Praha: J. Otto.

První vydání *Brusu jazyka českého* je z roku 1877, třetí vydání je z roku 1894.

75 BĚLIČ, Jaromír (1972). *Nástin české dialektologie*. Praha: SPN.

76 BALHAR, Jan a kol. (2002). *Český jazykový atlas 4*. Praha: Academia.

77 BALHAR, Jan a kol. (2005). *Český jazykový atlas 5*. Praha: Academia.

korespondenci zaznamenali, nepracujeme). 4. díl ČJA mapuje rozdíly ve tvarech ohebných slov, věnuje se postupně podstatným jménům, přídatným jménům, zájmenům, číslovkám a slovesům. Do 4. svazku jsou zahrnuty i ty případy, kdy je obměna tvaru svou podstatou sice hláskoslovná, ale přitom je vázaná jen na určitý gramatický tvar (BALHAR a kol., 2002, 5). Stejným způsobem postupujeme v analytické části této monografie také my, tj. do oddílu o tvarosloví zahrnujeme morfologizované jevy hláskoslovné, na pomezí postavení těchto případů však upozorňujeme. 5. díl ČJA je věnován kromě jiného (k tomu srov. BALHAR a kol., 2005, 5) především jevům hláskoslovným, mapuje nejprve územní difference spočívající v obměnách samohlásek a poté souhlásek.

V souvislosti se zkoumáním nářečních prvků je třeba doplnit, že do námi sledovaného období spadají počátky odborných zájmů o dialekty užívané na českém jazykovém území.⁷⁸ Jmenovat je nutné zejména dílo Aloise Vojtěcha Šembery *Základové dialektologie československé* z roku 1864.⁷⁹ ČJA je proti tomu sice dílem novodobým, vycházíme však z toho, že dialekty jsou konzervativními jazykovými útvary, které v sobě uchovávají starší jazykový stav. Kromě toho se opíráme o skutečnost, že terénní výzkum, z jehož výsledků ČJA vychází, probíhal mj. u generace, která se narodila a vyrůstala před 1. světovou válkou (BALHAR a kol., 2002, 13), a která tedy má k námi zkoumanému období relativně blízko. Nezanedbatelný je dále fakt, že do sítě venkovských lokalit, které byly mapovány, byly zahrnuty staré obce založené ve středověku a ležící pokud možno mimo hlavní komunikace (BALHAR a kol., 2002, 13). Tato izolovanost mapovaných bodů rovněž přispívá k uchování specifických nářečních rysů. Důležitá je pro nás také skutečnost, že ČJA představuje nejdetailnější analýzu nářečního materiálu z českého jazykového území, a může nám být tudíž oporou při rozboru všech teritoriálně příznakových jevů zaznamenaných u Smetany. Šembera naopak pojednává jen o některých z nich, a to většinou o těch, kterým věnují pozornost i námi užívané gramatiky či Kottův slovník. Jejich poznámky sledujeme, díky tomu je tedy v naší práci nastíněna i dobová reflexe územně specifických jevů.

Domníváme se, že výše uvedené skutečnosti opravňují užití ČJA jako podpůrného pramene pro zkoumání a hodnocení teritoriální příznakovosti mluvených jevů češtiny 2. poloviny 19. století.

78 K problematice srov.:

HLAVSOVÁ, Jaroslava (1987a). Počátky české dialektologie. *Naše řeč*, roč. 70, č. 2, s. 75–81.

HLAVSOVÁ, Jaroslava (1987b). Počátky české dialektologie II. *Naše řeč*, roč. 70, č. 3, s. 141–149.

KLOFEROVÁ, Stanislava (2007). Dialektologie. In: Pleskalová, J. – Krčmová, M. – Večerka, R. – Karlík, P. (eds.). *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 336–376.

79 ŠEMBERA, Alois Vojtěch (1864). *Základové dialektologie československé*. Vídeň: Nákladem spisovatelovým.